

ATEISTIČKE TENDENCIJE I KRŠĆANSKA ZBILJNOST U KRLEŽINIM DJELIMA

Drago ŠIMUNDŽA, Split

Krleža je veoma složen i slojevit. I kao mislilac, i kao pisac. U mnogim pitanjima i s mnogih gledišta. Posebno je složen i slojevit u raspravama o vjeri i nevjeri, odnosno u literarnim analizama i ilustracijama religijske i religiozne¹ zbilje u čovjeku i svijetu. Nitko se u hrvatskoj književnosti nije toliko bavio vjeron i Bogom koliko on. Na više razina i načina. Koliko u književnoj obradi, toliko i u polemičkoj maniri. Prepun je vjerske problematike, teističke i ateističke: esejističkih rasprava i književnih priča, stvarnih i fiktivnih likova, teoloških prijevora i religioznih opredjeljenja, metafizičkih nijekanja i egzistencijalnih sumnja, teoretskih (pred)postavki i konkretnih primjera, literarnih svjedočenja i svojih osobnih viđenja.²

Mnogo je toga! Toliko da se nećemo moći u sve upuštati. Ali se s glavnim teističko-ateističkim shvaćanjima moramo suočiti.³

---

¹ Budući da ponekad upotrebljavamo jedan i drugi kvalifikativ: *religijski* i *religiozni*, ovdje ćemo upozoriti da im se osnovna značenja, premda su semantično bliski, pojmovno dosta razlikuju. Opseg i praktično značenje pridjeva *religijski* odnosi se na pitanja o religiji i(li) religijama, primjerice na rasprave o religijskim doktrinama i(li) razlikama, te u tom smislu i o religijskim temama, dok pridjev *religiozni* označava osobni doživljaj religioznosti, u stvari vjeru ili nevjeru, odnosno konkretno religiozno stanje konkretnog čovjeka, bez obzira kojoj religiji pripada i koju sudjelnicu »religioznog kruga« prihvaća: teističku, ateističku, skeptičnu, indiferentističku ili neku drugu.

² Slojevita mu je tematika u različitim shvaćanjima i izlaganjima dovoljno uočljiva u mnogim radovima od *Legende* (1914.) i *Pana* (1917.), preko raznolike publicistike i plodna književnog stvaralaštva, do filmskog scenarija *Put u raj* (1970.).

³ Već sam se više puta u kraćim pregledima usputno osvrtao na Krležinu religijsku i religioznu motiviku (usp. D. Šimundža, *Problem Boga u suvremenoj književnosti*, Split, 1983., 136-138, i *Religiozna povjerenja i sumnje. Vjera u književnosti*, Split, 1999., passim, posebno str. 39-41, 56); ovdje ćemo ga cjelovito pratiti. Kroz čitavo djelo.

1. Najkompleksniji hrvatski književnik

Na početku smo rasprave i preuranjeno je stvarati zaključke. Međutim, nećemo pogriješiti ako kažemo da je najsmioniji i najsloženiji hrvatski teističko-ateistički pisac. Izvanredan je poznavatelj vjere i nevjere, uvjereni ateist, a opet neumoran pretraživač religioznih povjerenja i sumnja. I u tome je tipičan. Čvrsto se drži svojih stajališta i uporno analizira religiozni svijet. Tendenciozan je, ali se nikad do kraja ne slaže s junacima koji su samouvjereni, koji sve znaju i olako svoja uvjerenja prihvaćaju, bilo da su vjernici ili bezvjerci. Njegov je ideal čovjek koji sumnja i traži. To ga toliko privlači da su mu najsimpatičniji oni koji i kad nešto prihvate nisu u to posve sigurni. Osobito kad je riječ o metafizičkim pitanjima i sudbinskim zaključcima.

1.1. Književni i idejni okviri Krležinih vjerskih tema i rasprava

U dugom vijeku svog književnog rada, od gotovo sedamdesetak godina, Krleža se rado, izravno ili neizravno, vraća religijskoj i religioznoj motivici. U različitim oblicima. Tematska su mu polja višestruka. Slojevito se šire u dva recipročna područja, filozofsko-teološko i iskustveno-religiozno.

Iako je više okrenut društvenoj sceni i konkretnoj zbilji, nego filozofskoj raspravi o vjeri i nevjeri, osnovno mu je polazište i temeljno pitanje Božja egzistencija. Bog mu je u stvari središnja religijska i religiozna odrednica. I kad ga ne spominje, refleksivni mu je objekt esejističkih analiza i moralnih prijevora, metafizičkih upitnosti i egzistencijalnih sumnja.

Naravno, u svom književnom i publicističkom radu Krleža ne ostaje samo na spomenutom središnjem pitanju. Naprotiv, u svezi s njim širi svoja područja, tako da se u njegovim djelima susreću gotovo sva važnija polja religijskih i religioznih tema i motiva.⁴ Na filozofsko-teološkoj razini su mu najčešća pitanja Božje opstojnosti: fikcija ideje o stvoritelju ili ljudska kreacija Boga, zatim eksplicitna i implicitna motivika o Božjoj nemoći pred sverazornim mračnim silama te zajedno s tim pobožanstvenjenje prirode i fatalističko shvaćanje povijesti, odnosno česta tematika o ljudskoj tragičnosti i iskonskoj uvjetovanosti kroz sustavna i usputna pitanja: što čovjek može?, je li i hoće li ostati »majmun

---

⁴ Religijska su polja tema u našoj zapadnoj (kršćanskoj) civilizaciji, pa tako i u Krleže, najčešće teološke i religijsko-religiozne naravi, primjerice: pitanje Božje opstojnosti i ljudske sudbine, posebno eshatologije; zatim različitih duhovnih i vjerskih područja: soteriološkog, kristološkog, svetačkog, crkvenog i bogoštovnog karaktera, zatim raznolika tematika vjerskog i etičkog života, pojedinaca i društva, društvenih slojeva, kao i široka ljestvica religijsko-antropoloških pitanja, egzistencijalnih i metafizičkih, u rasponu od opravdanosti ili neopravdanosti čina stvaranja do tajne zla i šutnje Neba.

s telefonom u ruci«?, koja mu je konačna sudbina?, te u svezi s tim različite rasprave i razmišljanja o soteriologiji i eshatologiji, poglavito o smrti i prekgrobnom životu, često u antitetičkim opcijama, refleksijama i aluzijama. Osobito mu je područje problem zla, primjerice ratna zlodjela i fatalistička struktura bića, odnosno nihilistička vizija svijeta te konačno, usprkos svemu, nemogućnost dokazivanja metafizičkih istina i odbacivanje svakog dogmatizma teističkog i ateističkog.

Toj se filozofsko-teološkoj tematici u Krležinim djelima pridružuju još brojnija religijsko-religiozna polja i razmišljanja najčešće biblijske, eklezijalne i moralističke naravi: sumnje u vjerske poruke i religijske vrijednosti, primjerice samozavaravanje Krista o svom božanstvu, uz što se javlja »Očeva okrutnost« i »šutnja neba«, upitan Kristov nauk i njegovo povijesno ostvarivanje, odnosno zablude i zavaravanja Crkve i njezinih službenika, zatim brojna konkretistična i pragmatična pitanja, varljivost sakramenta pokore i dvoličnost vjerskog morala, umišljenost i zavodljivost klera, religiozna uvjerenja i farizejska ponašanja, te u svezi s tim pretraživanja i kritiziranja različitih »institucionaliziranih« opcija, sve do omalovažavanja vulgarnog materijalizma i »znanstvenog« ateizma.

Dakako, u tim gusto isprepletenim poljima teološko-religijskih i religioznih sadržaja još gušći su auktorski motivi i doživljaji, pojedinačne inspiracije i konkretna područja, osobna iskustva i praktična svjedočenja. Jasno, ta se opsežna tematika rijetko analizira i ilustrira posebno, u samostalnim religioznim ili religijskim djelima i raspravama. Malo je inspiracija tog tipa.⁵ Krleža najčešće govori o vjeri i nevjeri zajedno s drugom književnom tematikom, u širim literarnim izlaganjima.

Unatoč tako brojnim i čestim religioznim motivima i podmotivima, čitatelji će brzo osjetiti da u Krležinim djelima vrlo mali broj ljudi iskreno prihvaća vjeru, odnosno da još manje književnih likova – premda se radi o tradicionalnim kršćanskim sredinama – po njoj živi, dok velika većina na to i ne pomišlja. Dapače, mnogi svojim ponašanjem kompromitiraju svoja tobožnja uvjerenja, te tako i sami stvaraju opće ozračje praktičnog ateizma. S druge strane, pretežna većina istaknutih književnih junaka svjesno se ateistički postavlja; javno odbacuju

⁵ Iako ga s pravom zovemo teističko-ateističkim piscem, jer se uporno bavi tom tematikom, nema većih religijskih ili teoloških cjelina, osim donekle *Legendu*. Neki mu religijsko-asocijativni naslovi, poput dramskih djela *Golgota*, *Adam i Eva* ili pripovijesti *In extremis* i *Mlada misa Alojza Tičeka*, imaju dosta religijskih ili religioznih podmotiva, ali tematski nisu religijsko-religiozne cjeline. U tomu su mu izražajnije neke religiozno naslovljene pjesme, primjerice *Pjesma Gospodinu koji je nad mojim sklalom i nad mojim grčem* ili *Pjesma Bogu kojega nema*. No bez obzira na teme i naslove, često se, gotovo u svim djelima, dotiče različitih religijskih pitanja i religioznih analiza.

svaku pomisao o vjeri, suprotstavljajući se prije svega kršćanskoj viziji svijeta i čovjeka.

I pojedini su mu radovi time obilježeni. U nekim mu je publicističkim prilogima i književnim ilustracijama izrazito stalo da potisne kršćansku svijest ili, još bolje, da je desakralizira i istisne iz praktične misli i života. S tom nakanom sustavno pristupa svom književnom radu i društvenom poslanju: gradi novu, areligioznu kulturu. Zbog toga, za razliku od nekih drugih naših književnika koji su najčešće pojednostavnjeno ispovijedali vjeru ili nevjeru, mnoge stvari kontrarno doživljava i u svojim razmišljanjima nemirno u njih ulazi. Dok ih s jedne strane pomnjivo promatra i literarno ilustrira, s druge im se jetko ili, čak, ideološki suprotstavlja.

To je razlog da nigdje nije puki opisivač ili lirski pjesnik svojih doživljaja. Naprotiv, izravni je oporbenjak i nemirni Mefistofeles koji se neprestano buni, istražuje i sumnja, prenoseći spontano svoj svijet u svoje književne junake. Zbog tih se i drugih opravdanih razloga čuju različiti sudovi i mišljenja o Krleži. I literarna mu se djela u svezi s tim različito promatraju i doživljavaju. Jedni ga vrednuju kao angažirano realistična književnika egzistencijalnih i metafizičkih motiva, drugi kao ideološki tendenciozna pisca.

Moramo priznati da jedni i drugi imaju svoja uporišta u njemu i njegovim tekstovima. Svega se u njega može naći. Toliko je širok i razveden, zapravo sinkretičan i antitetičan,⁶ da mu se sve može pripisati. Zato, ako ga promatramo u dijelovima, parcijalno, lako ćemo ga proglasiti, po volji, tendencioznim ili netendencioznim, historijskim ili ahistorijskim, realističkim ili fiktivnim, teističkim, ateističkim i antiteističkim piscem. Međutim, ako mu pristupamo cjelovito, vidjet ćemo svu tu složenost, raznolikost, kao i njegovu samosvojnost, književnu i ideološku osobnost.

1. 2. Subjektivni pristupi i kritička promišljanja

U tim se antitetičnim pogledima i raznolikom kontekstu Krležinih kombiniranih tkanja susreću različite životne situacije i religiozna iskustva, pri čemu je lako zapaziti stvarne realnosti i auktorske tendencije, odabir pojedinih likova i ulogu svezajućeg pisca u simboličnom prezentiranju prizora i junaka. U svezi s tim se postavlja središnje pitanje: Koliko je Krležin religiozni svijet stvaran, re-

⁶ Ovdje bih upozorio na jednu izreku Krešimira Horvata u *Vučjaku*, koja ilustrira auktorovu antitetičnost i kontrarnost: »Već vam ne znam po koji put ponavljam da iz mene – duboko, iz najnutarnijega mene – izbija neka strašna negacija! *Ja bih htio da živim, a u isti mah, ja ne bih htio da živim*« (podcrtano u izvorniku). Nećemo Horvata poistovijetiti s Krležom ni Krležu s Horvatom, ali će navedena suprotnost dovoljno osvijetliti Krležina dramatična suprotstavljanja izloženih teza i antiteza. Takve su i slične suprotnosti česte u Krležinim djelima.

alistički tkan, a koliko izrazito auktorski subjektivan, štoviše fiktivan i tendenciozan?

Često se spominje da je Krleža radije izlagao svoj pogled na duhovna i društvena kretanja i događanja, nego sama kretanja i događanja. Jasno, tendencioznost ga je stavljala na kušnju. To se događa. Mnogi su angažirani književnici, osobito oni koji su skloni simboličkim prikazima i ideološki angažiranim tezama poput njega izloženi takvim sumnjama. Uostalom, pisac se, i kad je realist, ne može odreći svojih gledišta. Ne treba stoga ni u Krleže tražiti realistički »mimēzis«, kopiranje stvarnosti. Književnost je umjetnost, realnost joj je samo poticajno usmjerenje.

Ipak, neke su stvari očite. Krleži je u mnogim djelima, što on nimalo ne krije, bilo važnije izložiti svoje poglede o vjeri i nevjeri nego neutralno pratiti i smireno analizirati stvarnost religioznog iskustva u čovjeku i svijetu. U toj je nakani često tendenciozan. Pristrano pristupa starom svijetu i smiono se u oštrim prijedporima zalaže za novi. Zbog toga mu pojedine rasprave, ilustracije i polemike maštovito iskaču iz uhodanih navika, bune se i stvaraju nove, pri čemu su dovoljno izrazite i religiozne oporbe koje nas ovdje izravno zanimaju.

Drugim riječima, kad je riječ o religijskim i religioznim pitanjima, Krležina su osnovna stajališta dobro poznata. Ateistična su i kritična. U tom svjetlu ćemo u slojevitoj panorami njegovih djela vidjeti više subjektivnih pristupa i oštih prijekora vjere i vjerskih gledišta, nego objektivnih istraživanja i autentičnih ilustracija.

Često se pritom u auktorskoj koncepciji i obradi služio selektivnim izborom i funkcionalnom metodom. Zbog svog je kritičkog gledanja na vjeru i vjersku praksu smišljeno birao i obrađivao pojedine primjere i likove. U tomu je razlog što rijetko govori o vrlinama i stvarnim iskustvima religioznih junaka, a vrlo često o njihovim slabostima i lažnim uvjerenjima, praktičnom ateizmu i različitim porocima. Jednako je tako u njegovim raspravama i književnim djelima malo i nimalo smirenih sudova o religijskim vrijednostima i stvarnom značenju religioznosti u društvu, a mnogo negativnih pristupa i subjektivnih optužbi na račun crkvenih ponašanja.

I metodski su mu postupci takvi. Dok s jedne strane uporno istražuje religioznu svijest i prasku u raznolikim junacima i različitim društvenim okolnostima, s druge smiono odbacuje i niječe ne samo Boga, već i sve religijsko-religiozne vrijednosti. Ima on za to, priznat ćemo, i književnih razloga, primjerice dramatičnih odnosa i atraktivnih sukobljavanja, životne zbiljnosti i literarne dinamike, ali i ideoloških tendencija, iskonske oporbe i misteriozne antireligioznosti.

Unatoč tim općim obilježjima i često uočljivim postupcima, ima u Krleže, vidjet će se to tijekom cjelovite studije, i drukčijih pristupa i analiza, kritičkih i realističkih. Preširok je dijapazon njegovih tema i motiva da bi se mogli svesti

samo na tendenciju i oporbu. Uostalom, i sam se s vremenom književno razvijao i u tomu koncepcijski mijenjao. Pratimo li ga stoga u cjelovitom djelu, vidjet ćemo dosta različitih opcija i boja, religioznih i areligioznih. U svim varijacijama, na obje strane. U tom stilu je veoma konkretan i psihološki dovoljno senzibilan za različite susrete i odnose, književne postupke i psihološke nijanse, bilo da se radi o vjeri ili nevjeri.

Drugim riječima, Krleža se smiono i neumorno hvatao u koštac s teističkom i ateističkom svijesti i praksom. Promatrao ih i na svoj način pretraživao. Susrest ćemo se tako s mnogo subjektivnih pogleda i uopćene simbolike, negativnih primjera i ideoloških vizija, ali i s konkretističkim analizama i ilustracijama različitih poruka i dvoličnih ponašanja, koje su, i kad su tendenciozne, u mnogočemu realistične. U svom stilu, objektivno rečeno, mnoga zla pripisuje teistima i ateistima.⁷ Jednako tako i u religioznim raspravama rado poseže za različitim odnosima i često suprotnim stajalištima, pri čemu ne zanemaruje kršćansku stvarnost i povijesne okvire religijske kulture. Pa ni Boga protiv kojega se redovito bori. Svjesno se suprotstavlja slobodnim misliocima i marksističkim ideolozima koji umišljaju kako »znaju« da ga nema.

Zahvaljujući tomu, Krležina su djela nemirna i dinamična. Teme im i likovi nisu linearni nego najvećim dijelom dramski konfliktni i reljefni. Zbog toga, uza sve što smo rekli, ne može se poreći da je naš nesuđeni nobelovac u nizu svojih scena i junaka studiozno prikazao društvenu zbiljnost vjere i nevjere u dva značajna aspekta: s jedne strane vjersku formalnost i građansku dvoličnost koja je prihvaćala i poštivala religioznost, ali ne i vjeru kao princip etike i života; s druge strane liberalno-marksistički ateizam koji se u svom dogmatizmu oštro borio protiv svake religioznosti, te na taj način, negirajući vjeru i vjerske vrednote, zanijekao i mnoge druge duhovne i moralne vrijednosti.⁸

S tog je gledišta Krleža u svom razdoblju, u našoj književnosti i kulturi, nezaobilazan. Koliko u literaturi, u njezinim avangardnim oblicima i razvojnim usmjerenjima – u odstupanju od matoševskog impresionističkog stila i stiha – toliko i u idejnim i misaonim sučeljavanjima, u društvenoj i religioznoj oporbi, rušenju starih shvaćanja i promicanju novih kretanja. U svezi s tim je, zaključit ćemo

---

⁷ Uvjereni ateist i nihilist Kristijan Barutanski u romanu *Banket u Blitvi* najnemoralniji je Krležin junak u čitavu djelu; okrutni je diktator i rođeni zločinac.

⁸ Nije potrebno ovdje nabrajati tipske simbole i glavne junake jedne ili druge opcije, još manje pravdati Krležine postupke. No nema sumnje da ćemo u pripovijesti *Smrt Franje Kadavera*, odnosno u dramama iz ciklusa o *Glembajevima* i u romanima: *Vražji otok*, *Povratak Filipa Latinovicza* i *Banket u Blitvi* otkriti konkretne likove i mahom realistične prikaze njihove religiozne i areligiozne zbilje: moralna i nemoralna razmišljanja i ponašanja, vrline i mane, koje i danas realistički žive u pojedinim ljudima i modernim mentalitetima, kao što su živjeli, recimo, u Kristijanu Barutanskom i Nielsu Nielsenu, junacima iz *Banketa u Blitvi*.

mo, vrlo složen književni i duhovni dijapazon Krležinih vizija i likova. Jer, koliko god je pisao u skladu sa svojim viđenjima te u tom smislu bio i ostao najvjerniji sebi, svom svijetu i nazoru, u književnim likovima i njihovim analizama nije bio jednoznačan. U svom je stvaralačkom radu prikazivao i ukrštavao različite opcije i ideje, žanrove i junake.

Kad to kažemo, više mislimo na sveukupnost Krležinih pothvata i uspjeha, nego na samu vjeru ili nevjeru. A kad je riječ o cjelovitom djelu i značenju, možemo slobodno reći da je Krleža, uza sve svoje subjektivne opcije i ateističke promidžbe, dovoljno kritičan i analitičan. Primjerice, rijetko se mirio s jednom stranom medalje, pa i s vlastitim pretpostavkama. Po nekoj je prirođenoj sklonosti spontano nagoni sumnjao i često sve iznova preispitivao. Primjerice, svjesno se je revoltno ponašao, suprotstavljajući se prkosno svim umišljenim veličinama i sakraliziranim formama, počesto svojim istomišljenicima jednako kao i idejnim protivnicima.⁹

Na tom se putu cinički opirao umišljenom znanju i stvarnom neznanju, duhovnim sveznadarima i idejnim manipulatorima, prosvjetiteljskom sciјentizmu i vulgarnom materijalizmu. Povremeno je ironizirao suprotna mišljenja i revidirao svoje, jednom prihvaćene teze, preispitujući vlastite ideale: sciјentizam i sociјalizam, darwinizam i marksizam, nitscheizam i komunizam...¹⁰

Konačno, prateći mu književne motive i društvene odrednice, lako je uočiti da ga najviše zanima povijesno-egzistencijalna tematika, u stvari konkretni čovjek sa svim svojim nemirima, životnim i metafizičkim, te društvena zbilja u povijesnim razmjerima. Neumorno ih je studirao i višestruko ilustrirao u različitim situacijama. Na taj je način osvjetljavao duhovnu i društvenu stvarnost, u prvom redu konkretnu i osobnu, našu, ali i šire, povijesnu i misaonu, srednjoeuropsku i opću, uzdižući hrvatsku književnost na svjetsku razinu.

2. Vanjski utjecaji i osobna stajališta

Krleža je, promatramo li ga u cjelini, naš najglasniji idejni i književni modernist u razdoblju zahuktale europske sekularizacije, neke vrste nove renesanse.

⁹ Usp. STANKO LASIĆ, *Sukob na književnoj ljevici 1928-1952*, Zagreb, 1970., passim.

¹⁰ Mnogo je slučajeva gdje ironizira ateističke i komunističke vizije »crvenog boga« (usp. na primjer *Smrt Franje Kadavera*, u *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knjiga 96, 56-57, i *Golgota*, Sarajevo, 1981., *Tri drame*, *Drame* 2, 308. Jednako tako u *Vučjaku* (nav. naklada, 142-43) otvoreno napada materijalističke propagatore i odbacuje »rezultate« moderne znanosti da se sve može »riješiti« kemijskim formulama, da je sve »običan kemijski proces«. Osim toga, kritički se oštro obara na ateistički moral u *Banketu u Blitvi* (usp. nav. naklada, 190-193) i nekim drugim djelima, kao što, primjerice, u *Gospodi Glembajevima* denuncira lažnu religioznu svijest i društvenu dvoličnost.

Usporedimo li ga stoga na primjer, informacije radi, s Markom Marulićem, najpoznatijim hrvatskim piscem u renesansnoj i postrenesansnoj Europi, možemo s pravom zaključiti da mu je dijametralno suprotan. Koliko je Marulić u hrvatskoj i, šire, europskoj književnosti primjer teološko-didaktičkog pisca kršćanskog nadahnuća,¹¹ toliko je Krleža, u svoje vrijeme, prototip angažirana mislioca i tendenciozna moderna književnika borbena ateističkog usmjerenja.

Na svom se putu svjesno i nesvjesno nadahnjivao na starim racionalističkim sumnjama i modernističkim suprotstavljanjima kršćanskoj vjeri i uljudbi. U tom je opredjeljenju, kako smo već naznačili, pod utjecajem različitih svjetskih i europskih ideologa, pisaca i mislilaca, zamišljao i stvarao novo društvo, boreći se smiono protiv tradicionalnih, posebno religijskih i religioznih misli i shvaćanja.

2. 1. *Različite inspiracije i osobna iskustva*

Koliko je bio svoj, toliko je bio i pod različitim idejama i dojmovima svoga vremena. Ukratko, na nj su, na njegova stajališta i postupke, utjecale mnoge okolnosti, domaće i europske: moderni pokreti i kulturna kretanja, društveni odnosi i različita idejna usmjerenja od Nietzscheova nihilizma i Schopenhauerova pesimizma do prometejevskog mesijanizma i komunističke utopije, socijalističkih poruka i sve gušćih znanstvenih i društvenih revolucija.

Zbog toga mu se, uz spomenute poticaje osobnih sumnja i ateističkih određenja u cjelokupnom djelu, poglavito u dijaloškim sučeljavanjima i esejističkim raspravama, javljaju i prelamaju različite misli i vizije te, što nas ovdje posebno zanima, stanovite religiozne i areligiozne kontroverzije. Mnoge mu se poruke i opcije miješaju s povijesnim zbivanjima i revolucionarnim pothvatima u čijoj perspektivi, u literarnoj sugestiji, u službi određenih teza, oblikuje životne priče i ljudske sudbine, u kojima se čuju različiti sufleri i inspiratori, društveno-politički mentori i idejni uzori, pri čemu značajno mjesto zauzimaju Feuerbachove kritike religije »kao čovjekove projekcije« i Marxove poruke o vjeri kao »opijumu za narod«, s parareligioznom teorijom o stvaranju novog društva i novog čovjeka, nekoj vrsti »raja na zemlji« kojemu Krleža u različitim razdobljima različito prilazi.¹²

¹¹ Usp. *De institutione, Evangelistarium, Davidijadu i Juditu, Carmen de doctrina domini nostri Iesu Christi pendentis in cruce*, odnosno njezinu verziju na hrvatskom: *Karstjanin Isukarsta propetoga gledajući pita a on odgovara kristjaninu* ili, primjerice: *Dobri nauci, Svarh muke Isukarstove, Utiha nesriče*, itd.

¹² Nikad taj »raj« ne prihvaća kao gotovu činjenicu; ali ga se nikad potpuno i ne odriče. Najradije ga pomiče u nedoglednu budućnost, neku vrstu »vremenite eshatologije«.

Marxove i Feuerbachove nabrekle utjecaje uporno slijedi sirovi darwinizam s rano prihvaćenom tezom o čovjekovu »majmunskom podrijetlu«¹³ i Nietzscheova poruka o »umorstvu Boga«.¹⁴ Usporedno se s njima, u različitim oblicima, osjećaju gnostički doživljaji cjelokupne stvarnosti, sumnje i nepovjerenje u ljudsku narav, sve do maniheističkih pristupa suodnosima tijela i duha,¹⁵ sa *Zaratu-strinim* odjecima neprestanog sukoba zla i dobra u čovjeku i svijetu.

Dodamo li tomu poznate utjecaje nordijske drame, Strindberga i Ibsena, odnosno spomenuti Schopenhauerov pesimizam i modernistički fatalizam Kranjčevićevu sumnju u svrhovitost svijeta i ideje biblijskog kriticizma, Straussa i Renana, te zajedno s tim napomenemo da se u mnogim Krležinim opisima sirovih nagona i neutaživih strasti itekako čuju odjeci freudovske dubinske psihologije, pomiješani s prokletstvom edenskog satanizma, filozofijom egzistencije i njezina sve izazovnijeg apsurdna, naznačit ćemo veliki dio duhovnih vrtloga i ideoloških silnica koje su s različitih strana do Krleže stizale, spontano ga opsjedale i koje-šta mu suflirale.

Naravno, ništa od toga nećemo zanemariti, ali ni u ovisnostima nećemo pretjerivati. Mnogo je toga djelovalo na Krležu. Međutim – uza sve što smo spomenuli i što nismo – njegov je osobni »temperament«, kako bi rekao Hippolyte Taine, bio odlučan. Po naravi je bio slobodan mislilac i književni genij te u tom smislu u svim raspravama svjestan nositelj svojih teza i antiteza. Glavni su mu religiozni inspirativi bili nutarnja skepsa i vanjska zbivanja, široko znanje i veliko iskustvo koje ga je sililo da nemirno traži i uvijek nanovo postavlja pitanja o Bogu i čovjeku. Više iz praktičnih razloga, nego metafizičkih pobuda. Zbog toga najčešće egzistencijalno, povijesno i iskustveno progovara. Dapače, i o sudbinskim pitanjima s tog gledišta raspravlja. Većina mu junaka »iznutra« kazuju, iz konkretnih okolnosti, najčešće osobnih doživljaja i shvaćanja. Raspravljavaju o svemu i svačemu, ali svoja opredjeljenja, poglavito (a)religiozna, odreda vežu uz konkretnu zbilju i loše životno iskustvo, pojavu zla i šutnju Neba.

¹³ Usp. *Djetinjstvo 1902.-1903.*, u nav. nakladi, 283-291.

¹⁴ Dosta je pročitati razgovore i rasprave između glavnih junaka u *Zastavama*, Kamila Emiričkog, Mlađeg (alias Mirkovića) i Joje (Joakima Dijaka) da se vidi što su sve Marx i Nietzsche značili za Krležu i u njegovim očima za razvojne procese ateističkih kretanja i pokreta u nas i u Europi tijekom prvih desetljeća XX. stoljeća (usp. M. KRLEŽA, *Zastave*, Oslobođenje, Sarajevo, 1976., sv. 3, 260-293).

¹⁵ Ima nešto u Krleži, vidjet će se to u cjelovitoj studiji, što ga sili da se u nizu zapisa i književnih djela suprotstavi tjelesnosti, i zavodljivosti nagona koji djeluju suprotno od idejnih tendencija. Pod tim dojmom, o čemu se malo govori, cinično gleda na žensku zavodljivost. »Vječno žensko« mu je sumnjivo, jer je sklono sjetilnosti. Iz istih se razloga na mahove oštro suprotstavlja »panonskom blatu« ili, kako se često izražava, »animalnosti« u čovjeku.

2. 2. Dvojbeni pristupi teističko-ateističkom Krleži

Unatoč osobnom priznanju da je ateist i općem zaključku da je ateistički mislilac i pisac, i u Krležinim se djelima susrećemo s različitim religioznim shvaćanjima, pri čemu ni vjeri i vjernicima nije uvijek »suprotivan«. Ima, kako rekossmo, konkretističkih izlaganja i realističkih zapažanja, dapače analitičkih pristupa, postupaka i rasprava koje su s teološko-psiholoških i religiozno-socioloških gledišta i te kako relevantne. Radi se o različitim modusima i simboličnim pričama, ali i o konkretnim događajima, odnosno kritičkim ilustracijama religiozne misli i života, ovisno o tomu kako svoje prosdube i viđenja strukturira: ideološki ili književno, funkcionalno ili realno.

Drugim riječima, iako su mu dominantne ateističke misli i refleksije, Krleža u svom antitetičnu stilu, i u književnim djelima i u autobiografskim zapisima, ima i drugačijih pogleda i procjena, naoči paradoksalnih, u kojima se kad podrugljivo, kad miroljubivo poziva na kršćanske istine i vrijednosti, autentičan moral i(li) dosljednu praksu.¹⁶ Isto tako, unatoč prevlasti skepse i ateizma, u različitim životnim sučeljavanjima i dijaloškim raspravama prihvaća i respektira i religiozne junake; dapače, ponekad ih sa simpatijom suprotstavlja kojekakvim liberalnim oponentima i materijalističkim sveznadarima.¹⁷ Osim toga, i sam navraća u crkvu, razmišlja o kršćanskoj poruci i kulturi, piše o svom religioznom djetinjstvu i vjerskim doživljajima, ponekad skeptično i dvosmisleno, s nekom vrstom sebi svojstvene ironične i realistične nostalgije.¹⁸

Taj i takav odnos i postupak, s jedne strane oštrina sukobljavanja s vjerom i Bogom, s druge neke nutarnje dvojbe, antiteistički rječnik i stanovite sumnje u

¹⁶ Rado se služi kršćanskom etikom da bi nešto prekorio ili podcijenio, osobito kad je riječ o religioznim likovima i njihovim nevaljalim ponašanjima. U tom je stilu, na moralnim zasadama, izgradio najvrjednija dramska djela, *trilogiju o Glembajevima*. U njegovoj se viziji građansko društvo raspada zbog toga što se izneverilo čudoređu. Istodobno u nizu pripovijesti i romanima široko raspravlja o pitanjima vjere i morala u različitim zgodama i likovima. Ne ulazeći ovdje u auktorske opcije i koncepciju pojedinih djela, moramo istaknuti da Krleža s pravom kritizira svoje junake-kršćane kad se ne drže vjere koju ispovijedaju.

¹⁷ U tom svjetlu bismo mogli ponoviti da Krleža ne šteti ni ateiste. Dapače, koliko s jedne strane kritizira Crkvu i crkvene ljude zbog umišljenosti i sveznanja o Bogu i čovjeku, toliko s druge, nerijetko, ironizira i materijaliste ili, kako ih u romanu *Na rubu pameti* naziva, »slobodni mislioci« i »pomodni fratri novih pogleda na svijet« (usp. u nakladi *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knjiga 93, 189, 218) kojima je zbog njihovih idejnih ateističkih samouvjerenja sve jasno, koji znanstveno znaju da Boga nema i sile druge da prihvate njihov svjetonazor.

¹⁸ Usp. *Djetinjstvo...*, u nav. nakladi, 266: *Bio sam u raznim gradovima po crkvama, u raznim raspoloženjima, njuškajući ustrajno za sjenkom svog vlastitog djetinjstva po kaptolskim crkvama. Koliko li se puta kod toga uznemirila moja dijafragma od gorke čežnje za nečim što je davno umrlo, što nam je bilo drago, a milina tog doživljaja još se nije ugasila*. U svezi s tim usp. također: Zvonimir Kulundžić, *O Krležinoj religioznosti*, u Maruliću, XV, 1982., br. 1, 17-44.

svoju dorečenost, u stvari u svoj ateizam,¹⁹ te stalna vraćanja na istu tematiku izazivaju u nekih tumača određene upitnosti koje upućuju na neobične odnose ili čak nesporazume u Krležinim religiozno-areligioznim osjećajima i mislima, tako da se dovode u sumnju Krležina intimna opredjeljenja, kao da je i sam dvojio o sigurnosti naše spoznaje o vjeri i nevjeri, napose o smrti i konačnoj sudbini.

Iako bi o tome psihijatri i psiholozi mogli stručnije i meritornije suditi, posebno kad su u pitanju antiteističke »svađe s Bogom«, mi bismo ovdje samo napomenuli, da sve to, kad se stvari mirno slože, ostavlja ponešto prostora za različite misli i tumačenja. Zbog toga se nećemo sporiti s pojedinim katoličkim kritičarima koji pomišljaju da nije sve tako ateistično u Krleže kako se općenito drži. Dapače, neki idu i dalje i ponekad tvrde da se radi o nutarnjim sukobima između Krleže vjernika i nevjernika, odnosno da se u svom ateizmu nikad nije do kraja odrekao Boga: jer, da se upornije s njim sukobljava i bori, nego što u nj ne vjeruje, odnosno da ga više prezire, nego poriče.²⁰

Zvonimir Kulundžić ga u tom svjetlu smatra religioznim oporbenjakom, idejnim nemirnikom i intimnim vjernikom.²¹ Slično postupaju i teolog Šagi Bunić u svom kraćem novinskom prilogu. U stvari, i on misli da je Krleža »u dnu, pod kožom, u krvi, hrvatski katolik..., sin i plod hrvatske konkretne katoličke Crkve ovdje«.²² Neki su ipak nešto rezerviraniji. Tako se Mate Meštrović, iako dopušta i produbljuje spomenuta mišljenja, radije priklanja zaključku da je Krleža u svojim pjesmama ateist.²³ Slično postupaju i Milan Špehar. Pristupajući mu u svom teološkom spektru s više gledišta, Špehar dobro zapaža njegove tendencije i izazove, dapače sumnje i kritičke odnose prema teističkoj i ateističkoj sigurnosti, ali ga s pravom drži ateističkim i antiteističkim piscem, više borbenim nego smirenim ateistom.²⁴

Vjerujemo da su zanimljiva spomenuta i slična gledišta i da naše čitatelje interesiraju auktorova osobna stajališta. O tome vodimo računa. Zbog toga ćemo, premda smo već dosta rekli, još mnogo o tome govoriti. U stvari, naša ra-

¹⁹ Milan Špehar, *Problem Boga u djelima M. Krleže*, KS, Zagreb, 1987., 187-215.

²⁰ Neki primjeri, osobito antiteističke pjesme, kao: *Pjesma Njemu koga nema; Pjesma hromog đavla; Jutarnja pjesma, Pjesma Gospodinu koji je nad mojim skladom i nad mojim grčem*, daju nekima dosta povoda za takva razmišljanja.

²¹ Zvonimir Kulundžić, nav. dj., 17-44. passim. – Kulundžić nalazi dosta razloga da stavi u pitanje čvrstinu Krležina ateizma. Ipak, moram reći da neke navode preslobodno tumači, izdvaja ih iz konteksta i ne vodi dovoljno računa o Krležinu stilu, ironičnih i koji put ciničnih razmišljanja i izjava.

²² Tomislav Šagi Bunić, *Vrutak vruće lave*, tjednik Oko, 7.-21. siječnja 1982., 5.

²³ »Miroslav Krleža, to je pjesnik ateist« (M. Meštrović, nav. dj., u Crkvi u svijetu, XVII, 1982., 63-64, u *Nebit i kaos...*, 85).

²⁴ M. Špehar, nav. dj., passim: u mnogim analitičkim raspravama i sintetičkim zaključcima.

dnja to osvjetljuje. Stvarnu ćemo sliku Krležine vjere i nevjere, sumnje, oporbe i proteste, različita gledišta i moguća određenja: teistička, antiteistička, skeptička i ateistička vidjeti u cjelokupnoj slici njegova religioznog svijeta, u pregledu cjelovite studije.

Stoga ćemo ovdje, u svezi s tim, ukratko upozoriti da su teološke analize književnika i književnih djela vrlo složene i slojevite. Ne samo zbog toga što se različita shvaćanja vjere i nevjere često između sebe interferiraju, isprepleću i miješaju, već i zato što se, po samoj prirodi stvari, u različitim književnih junaka ponekad superponiraju, sukobljavaju i mijenjaju različite opcije i mišljenja.²⁵

U Krleže je to još složenije, jer se rado priklanja kontrarnim, antitetičkim i dijalektičkim postupcima. Uz poznatu polemičnost i raznoliku opredijeljenost, svoju i svojih junaka, ima dosta bunta i prkosa, ironije i cinizma, koliko u svojim pristupima vjeri i nevjeri, toliko i u literarnim zapažanjima, fiktivnim i ilustrativnim primjerima.

U tom smislu bismo spontano potvrdili da pruža dosta prostora za različite rasprave i mišljenja, ali da mu je predominantna nevjera. Sumnje su mu se nametale, okolnosti su ga izazivale, no on je, i kad se u sebi lomio – bilo da se borio s vjerom, bilo da je dvojio o sigurnosti i ateističkih i teističkih uvjerenja – ostajao ateistom.

3. Ateistički mislilac i kršćanski pisac

Koliko god nas u književnoj interpretaciji zanimaju religiozna stajališta pojedinih auktora, konkretno ovdje Krleže, moramo reći da nas još više zanimaju stajališta njihovih junaka, zapravo religiozne ilustracije u njihovim djelima koja »žive« svojim autonomnim životom sa svim nijansama i zbiljnostima koje su u njima zabilježene. Književni likovi, u stvari njihove misli i primjeri, daju pravu sliku svoga vremena. Istina je da ih oblikuju njihovi auktori, pisci, u svojim koncepcijama i kreacijama. Međutim, ako su pisci doista književnici, onda se u njihovim junacima, uza sve auktorske posebnosti, očituju i određene realnosti, duhovne i društvene okolnosti i stvarnosti, u pluralističkim razmišljanjima i oprečnim stajalištima.

Ima li toga u Krleže? Vidjet ćemo da ima.

---

²⁵ Rijetki su pisci koji ostaju samo na jednoj strani, jednom uvjerenju i izlaganju. I kad su osobno veoma religiozni ili areligiozni, kroz svoje likove izlažu različita shvaćanja i uvjerenja. Na to ih potiče sadržaj njihovih religijskih tema, analiza religioznih stanja i doživljaja.

3.1. Temperamentan opozicionar

Da bismo bolje razumjeli često spominjane Krležine teze i antiteze, suprotstavljanja i prenaplašavanja, moramo napomenuti da je izraziti dramatičar, zapravo opozicionar. Po naravi je »suprotivan«, oporben i izazovan. Izričaji su mu ubojiti. Stil mu je takav. Dapače, na mahove oštar i grub. Književno ga tipiziraju bujice riječi i polemične scene, literarne svađe i verbalni dueli. U svim prigodama. Kad treba i ne treba.²⁶ Naravno, takav je i u religijskim temama, ilustracijama i raspravama koje nas ovdje izravno zanimaju. Povremeno je, poglavito u prvim razdobljima, prenaplašavao ateističku opciju te se spontano služio borbenom retorikom.

Možda se, spomenimo u vezi s tim, i nesvjesno ugledao u Janka Polića Kamova²⁷ koji je u našu literaturu prvi uveo izravnu prepirku s Bogom i direktnu psovku.²⁸ No u praksi ga je očito nadmašio. Na mahove je ne samo borben i oporben nego i skeptički nemiran i prkosan, pa i teistično antiteističan, tako da se ponekad, zbog toga, stječe dojam da se više bori s Bogom nego što ga niječe. Buntovno se s njim prepire i o njemu raspravlja, neobuzdano ga napada i prostački proklinje.²⁹

Isto je tako redovito nemiran i oštar kad razmišlja o vjeri i Crkvi ili kad govori o religioznim likovima koje uvodi u svoj literarni svijet. Nešto ga iznutra sililo da se polemično postavi, odnosno da ih nečim prijepornim i neugodnim posebno obilježi i negativno odredi.³⁰ Pritom se u svojim analizama naizmjenično služi moralističkom analizom misli i prakse, antitetičnim postupcima i unakrsnim kritikama, oporbenim stavovima i simboličnim likovima, rušiteljima onoga što

²⁶ Usp. Anatolij Kudrjavcev, *Energija velikog negatora*, u Hrvatska obzorja, I, 1993., br. 1, 82-94).

²⁷ Koliko mi je poznato, u našoj se povijesti o književnosti i književnoj kritici ne spominje ta mogućnost, iako, kako upozorava Mate Meštrović, nije isključena. Ni ja je ne bih isključio, ne zato što bi Kamovi utjecaji bili Krleži potrebni, već zato što se u jednog i drugog javljaju vrlo izazovni izričaji, religiozne hule i psovke upućene Bogu (usp. na primjer Kamovu pjesmu *Job* i Krležinu *Pjesma Gospodinu koji je nad mojim skladom i nad mojim grčem*).

²⁸ Kamov je jednu pjesničku zbirku oslovio nazivom *Psovka*. – Iako se moderna kritika sve više otvara njegovim književnim formama, prihvaća ih i nanovo revalorizira u duhu modernih pokreta, ovdje ćemo napomenuti da se i liberalni Matoš sablažnjavao nad nekim Kamovljevim izričajima. Zbog toga ga je u polemičnim kritikama nazivao pjesnikom »psovke« i »bluda«, a njegova djela »sumanutim i suludim« (usp. A. G. Matoš, *Lirika lizanja i poezija pljućkanja*, u *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knj. 66, 200-209, i Savremenikova apoteoza gluposti, nav. dj., 215).

²⁹ Usp. na primjer pjesme: *Pjesma Njemu koga nema*; *Pjesma hromog davla*; *Jutarnja pjesma*, *Pjesma Gospodinu koji je nad mojim skladom i nad mojim grčem*.

³⁰ Usp. Milan Špehar, nav. dj., 66-86 i passim.

sami propovijedaju, više da istraži i omalovaži njihova uvjerenja, nego da iskaže svoju nevjeru.³¹

Zašto je to tako? Više je tome razloga. U pitanju su mladenačka iskustva i religiozni odnosi, u prvom redu napuštanje vjere i prihvaćanje bezvjerja u prvim gimnazijskim razredima. No ne radi se samo o osobnim iskustvima. I vrijeme je na nj djelovalo. Radi se o širokim obzorjima i modernim europskim zbivanjima. S jedne strane svjetski ratovi i naše domaće okolnosti sa svim svojim idejnim, religioznim i političkim problemima, s druge opći procesi, duhovna i društvena kretanja koja je intenzivno doživljavao i u njihovu duhu razmišljao. Htio je biti i bio je moderan intelektualac, pozitivistički i skeptički orijentiran – liberalni bezvjerac kojemu nikakve tradicije i dogmatska stajališta nisu bila po volji.

Zbog toga je osjećao teret zatvorenih (tradicionalnih) stajališta hrvatske misli i kulture. Smetala ga je, kako je to shvaćao, naša duhovna izoliranost i književna jednoličnost, koja se čitavo jedno stoljeće više brinula da sačuva etičku i nacionalnu svijest, nego da razvija estetske, umjetničke oblike i nove društvene vrijednosti. Posebno mu je ondašnja Crkva, zbog svoje stabilnosti i apologetske borbenosti prema modernističkim težnjama, bila izazov. I naša ga je nacionalna frustriranost u borbi za samostalnost i posebnost na svoj način iritirala. Sve ga je to spontano uznemirivalo i sustavno vodilo duhovnim i društvenim konfliktima. S jedne strane je budilo oporbe prema prošlosti, s druge poticalo prirodenu okrenutost budućnosti.

Ipak, kad je riječ o oštirini stilskog izričaja i nabreklosti ateističkih pobuna, temeljne im uzroke treba tražiti većim dijelom u Krležinoj naravi, a manjim u njegovoj okolini, u društvenoj ustaljenosti i sveprisutnoj ulozi Crkve. Odgojen u vjeri racionalističke apologije i tridentske protureformacije,³² u doba formiranja hrvatskog Katoličkog pokreta, Krleža je u svojim idejnim metamorfozama osjećao potrebu da se u novoj ateističkoj misiji borbeno suprotstavi idejnoj ulozi i Crkve. Zato mu je buntovna areligioznost spontano prelazila u antireligioznost.

³¹ Zbog tih je naglašenih opcija marksistički sociolog Ivan Cvitković, napomenimo samo, sabrao niz njegovih tekstova u kojima ga predstavlja kao izrazitog borca protiv Boga, vjere i Crkve (usp. I. Cvitanović, *Krleža o religiji*, Sarajevo, 1982.). Mi međutim ne mislimo da je sve što je napisao o vjerskoj zbilji i svojim likovima izmišljeno, ideologizirano i propagandno. Mnoge stvari ne treba negativno shvaćati ili tumačiti samo antikršćanski. Tko ga želi objektivno promatrati, vidjet će njegove tendencije i ideološke postupke, ali ga zbog toga neće smatrati samo protivnikom, već i analitičarem kršćanske prakse. Ima u njega i realističkih slika i pozitivnih pristupa, opomena i upozorenja, koja potiču na raščišćavanje stvari i svjesnije življenje vjere.

³² Baka mu je sve što joj se nije sviđalo zvala »lutoranskim«. I njega je, kad bi što pogriješio, nazivala »lutoranom«, »lutoranjskim šmrklivcem« (usp. *Djetinjstvo 1902.-1903.*, u *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knjiga 92, 293, 297, 299-300).

To ga je dovelo do otvorenog sukoba s kršćanskom okolinom koju je pomnjivo pratio i istraživački ispitivao u ateističkoj opciji i ideološkoj pretenziji: da demistificira, kako je govorio, sve što je religiozno u ljudskoj svijesti i povijesti.

3. 2. *Stvaratelji, ideolog i istraživač*

Nakon svega što smo rekli, prilazeći ovdje određenije Krleži, nameću nam se dvije osnovne postavke: prvo, da je ateistički mislilac, štoviše borac i ideolog; drugo, istodobno, da je kršćanski analitičar i pisac.³³ U tom je »dvojstvu« jedan od najsloženijih religioznih književnika na svjetskoj razini. No upravo je zbog toga, u svojoj kontrarnosti, s jedne strane izazovan, »suprotivan«, s druge analitičan. Smiono je ulazio u složenu tematiku i neumorno istraživao nemirna stanja jednog i drugog uvjerenja, teističkog i ateističkog, sa kompleksnim karakterizacijama glavnih likova.³⁴

Ima, kako smo vidjeli, ideoloških pristupa i površnih prikaza, ali i konkretnih ilustracija religiozne misli i prakse koje ne treba podcjenjivati i mimoilaziti. Jer, koliko god govori kroz književnu fikciju i vlastitu opciju, sukcesivno upućuje i na religioznu stvarnost u čovjeku i društvu, tako da se može reći da u svom literarnom izlaganju teoloških i antropoloških tema, odnosno stvarnih i pomišljenih junaka, nije bio samo borac protiv vjere, nego i njezin povjesničar i analitičar, pisac višestrukih obrata i različitih storija, psiholoških nemira i teističko-ateističkih raskrižja u ljudskoj svijesti i praksi. Zato mu se, unatoč idejnim opcijama, ne može zanijekati status društvenog analitičara i velikog pisca koji unakrsno promatra i smiono stvara te tako, uza svu tendencioznost, s jedne strane odražava slojevitu zbiljnost kršćanskih shvaćanja i ponašanja, s druge široku panoramu moderni(stički)h suprotstavljanja religioznoj svijesti i kulturi u prijelomnim vremenima XX. stoljeća.

Respektirajući tu značajnu dimenziju Krležinih pristupa vjeri i nevjeri o kojima ćemo u sljedećim raspravama konkretno raspravljati, ovdje ćemo uputiti na bitno obilježje njegova religioznog svijeta: sveprisutnost kršćanske zbilje, po čemu je, kako smo naznačili, izrazito kršćanski pisac.

³³ Koliko god je u svom ateizmu načelan i apsolutan (odbacuje svaku vjeru i svakog Boga), u religioznim se temama i sudbinskim prijeporima izravno suočava s dobro mu poznatom kršćanskom vizijom čovjeka i svijeta, odnosno s biblijskom slikom osobnog Boga – Kristova Boga ljubavi i dobrote.

³⁴ Dovoljno je spomenuti Kristijana Barutanskog i fra Bonaventuru (*Banket u Blitvi*), Joju i fra Celestina (*Zastave*), Vida Hrmešćeca i Franju Kadavera (*Smrt Franje Kadavera*), Orlanda i Bernarda (*Put u raj*) da uočimo veoma složene fizionomije različitih simbola i po mnogočemu međusobno ovisne sudbine religioznih i areligioznih junaka u Krležinim djelima.

Naime, čitamo li mu pojedine tekstove mirno i pažljivo, lako ćemo se uvjeriti da je dobro poznao kršćansku stvarnost te se na svoj način smiono upuštao u analitičke studije i ilustracije njezine misli i prakse, u teističkim i ateističkim raščlambama. Štoviše, da mu je cjelokupno gradivo obilježeno kršćanskom svijesti i kulturom u kojoj se rađaju i formiraju religiozni i areligiozni svjetovi i mentaliteti: s jedne strane vjerski formalizam, s druge ratoborni ateizam i krajnji liberalizam.

I likovi su mu u tom smislu, sa svim svojim suprotnostima i neprestanim oporbama, kršćanski. Naravno, jedni su vjernici, drugi nevjernici, mahom apostati. S njima se naš auctor uzastopno zanima; analizira ih i predstavlja u različitim opcijama i situacijama. Vrlo rijetki su mu predstavnici drugih religija i kultura.³⁵

Dapače, nešto ga je iznutra vuklo da se zanima i za Crkvu, koliko na nju vrijeme djeluje i što se u njoj zbiva, kako reagira na duhovna i društvena kretanja.³⁶ Posebno je bio osjetljiv na njezina socijalna ponašanja. Krist mu je sa svojim evanđeljem, pod utjecajem vjerskog odgoja i Kranjčevićevih kristoloških pjesama, bio u tomu važan nadahnitelj. To je jednom zgodom u dnevničkim zabilješkama, prihvaćajući Krista kao »socijalnu formulu«, a osuđujući Crkvu koja ga je tobože promijenila u Kralja, na svoj način krležijanski izrazio. Krist se, kaže, »nažalost«, kao »socijalna formula« pretvorio »u pojam pun transa, u fantastičnu riječ: Kralj nad Kraljevima.« Međutim, onoga trenutka, zaključuje, »kada je Krist sjeo u grimizu na prijestolje, sve je otišlo do vraga.«³⁷

Stvari nam postaju još jasnije kad mu počnemo izbliza prilaziti. Nije teško primijetiti kako ga nikad ne zanima neka apstraktna sredina ili neki pomišljeni svijet. Naprotiv, njegov je književni prostor kršćanska okolina u kojoj živi i djeluje. U toj se optici iskustveno okreće domaćoj zbilji, hrvatskoj i srednjoeuropskoj. Susreće se s živim ljudima i »poznatim« junacima, dijeleći s njima svoja

³⁵ Na primjer u drami *Aretej* ili pripovijesti *Hodorlahomor Veliki*.

³⁶ Milan Špehar s pravom upozorava: »Krežu neprestano zanima što se događa u Crkvi i nikad nije ravnodušan prema događajima koji se u njoj zbivaju, makar on tu Crkvu odbacivao. Tako se on... ljuti i čudi da neki svećenici odobravaju *Holandski katekizam*« (M. ŠPEHAR, nav. dj., 92). Špehar se pritom poziva na KRLEŽIN *Dnevnik* 5, Sarajevo, 1977., 470-471). Ja bih se ovdje, u svezi s tim, pozvao i na neke Krležine literarne prosudbe i razmišljanja, primjerice na čuđenje o prilagođavanju crkvenih postupaka modernim tehnokratskim normama suvremenog svijeta. Premda je u izričaju – što se, kako kaže, »Vatikan prilagodio ukusu današnjeg tehnokratskog 'pogleda na svijet'« – zamjetna kritika, očito je i auktorsko shvaćanje da Crkva nije samo ljudska ustanova (usp. M. KRLEŽA, *Na rubu pameti*, u *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knjiga, 93, 376-78, posebno 377).

³⁷ Usp. *Dnevnik* 1, Oslobođenje, Sarajevo, 1977., 296.

iskustva.³⁸ Na taj način vješto razotkriva njihove misli i sudbine, duhovne i društvene drame. Prati im vjeru i nevjeru, životna ponašanja i moralnu praksu. Najčešće s kritičnog motrišta pri čemu u prvi plan izbijaju konkretni poroci i očite kršćanske nedosljednosti.³⁹

U tom se svijetu obilno služi stečenim znanjem i iskustvom, biblijskim slikama i teološkim asocijacijama. U njegovim se djelima stalno susrećemo s crkvenim pojmovima i religioznim simbolima, blagdanima, s kršćanskim svijetom i raskršćanjenim životom. Ima mnogo fikcije i simbolike, oporbe i kritike. No sve je u tim fikcijama i analizama domaći i kršćanski aktualizirano. Književne su mu slike i priče sa svojom metaforikom pune vjerskih konotacija. Jezik je izrazito religiozan, na momente sakralan,⁴⁰ društveni i obiteljski odnosi također.

³⁸ Ima, doduše, u tim iskustvima mnogo subjektivnih i tendencioznih naslaga, ali ima i kršćanske zbiljnosti: od zanemarivanja konkretne stvarnosti do krivih pristupa vjeri i čovjeku, uz podržavanje ustaljenih navika i formalističkih odnosa, verbalne apologetike i umišljenog sveznanja, neprimjerenih psiho-pedagoških postupaka i nerazumnih pristupa mladenačkom razvoju, osjećajnom životu i emocionalnom području, s puno strogoći a malo ljubavi i, što je najgore, s dosta praktičnog ateizma, iznevjerenih ideala i ispraznih riječi...

³⁹ Dovoljno je pratiti misli i sudbinu glavnih junaka, na primjer iz *Vražjeg otoka* ili iz *Banketa u Blitvi*, s jedne strane u našoj domaćoj sredini, s druge na srednjoeuropskim prostorima u predvečerje Drugog svjetskog rata: starog Gabru Kavrana i njegova sina Gabrijele, odnosno Nielsa Nielsena i Kristijana Barutanskoga, da se uvjerimo kako se Krleža hvata u koštac s ljudskom naravi i sudbinom, iskonskim strastima i povijesnim nasiljima. Okrutnost nemilosrdne zbilje, sudbinske i vremenske, drobi jedne i druge, i bez njihove krivnje, tako da na momente nemaju ni trunke ljudskog dostojanstva, istine i morala. Ljudi, zbog različitih uzroka, poput Nielsena, postaju žrtve i krvnici. Naravno, nije u pitanju samo vjera i nevjera, u pitanju su mnogo složeniji čimbenici egzistencijalnih i metafizičkih sadržaja. Za razliku od Nielsena, koji se u jednom času bori za ljudsko dostojanstvo, Barutanski ne osjeća potrebu za smislom i moralom. »Životinja i sam, Barutanski je« – kaže Krleža o tom simbolu razularenog (ateističkog) satrapa – »suvereno prezirao svaki drugi način razmišljanja osim zvjerskog.« Za nj je, kao i za junake literature absurda, svaki smisao samo smisao besmisla. »Postoji zakon džungle,« zaključuje on, »a u džungli se ne pita tko je koga požderao i zašto« (*Banket u Blitvi*, nav. izdanje, 165-166 (i passim)). – Dakako, ni religiozni predstavnici nisu bolji, i oni su, uza svu vjeru, puni opakosti i zloće. Primjerice, otac Bonaventura u *Banketu u Blitvi* i Gabro Kavran u *Vražjem otoku* puni su licemjerja i zločinačke pakosti.

⁴⁰ Pun je kršćanske simbolike i biblijske optike; služi se s uhodanim pojmovima u religioznom smislu: moralni zakon, savjest, čišćenje od grijeha, kajanje, moralna katarza, golgotska drama, ispovijed, grijeh, misa, raj, pakao... Ilustracije radi evo nekoliko uzrečica iz *Vražjeg otoka*: »Bože, Gabrijele! za Boga miloga!«, »za Isusa presvetoga!«, »Bog te blagoslovio!«, »Bože moj svemogućí!«, »Oh, Bože jedini i svemogućí!«, »Bože ti moj dobri jedini!«,... »Onaj Hristos zlatnouokvireni... ona Majka Božja sa svetokrunom«, »Bog nam grijeha oprostio!«, »a onda mu se sam Gospodin Bog smilovao« i t. d. Usputno ćemo napomenuti da je Krleža izvrstan znalac crkvenih blagdana i liturgijskih obreda, odnosno da se često drži crkvenog kalendara i narodnih određenja vremena, primjerice: »o Božiću«, »za Sve svete«, »za Uskrs«, »oko Sv. Katarine« i slično. Osim toga zna napamet (ili prepisuje) liturgijske molitve i biblijske citate. Zanimljivi su mu također mnogi izričaji religioznog određenja, tako na primjer u

Ukratko, unatoč svemu, uza sve subjektivne poglede i ironične riječi, poetske kletve i groteskne priče, Krležino je shvaćanje vjere i vjerske prakse, etike i morala, te u svezi s tim sumnje i nevjere – naše, hrvatsko i kršćansko. Dapače, i kad izražava opća mjesta šireg srednjoeuropskog toposa u izričajima govorne frazeologije otkriva konkretističku pozadinu, našu domaću, a na neki način – što nije zanemarivo – upućuje i na svoja duhovna iskustva i religiozni svijet, mladenački odgoj i kršćansku pouku koja ga je nekad oduševljavala.⁴¹

Na taj način, premda je često jednostran ili ambivalentan, dijalektički oslikava religioznu zbilju. Zbog toga ćemo s pravom naglasiti da mu je djelo, koliko god je oporbenjački poneseno, velikim dijelom kršćanski ilustrativno. I to ne samo socio-kulturološki, nego i religiozno, u teološkoj viziji i zbilji.

Nema dvojbe, zaključit ćemo, u Krleže se miješaju i sukobljavaju različite vizije, odnosi i mišljenja, realnosti i tendencioznosti. Religiozne su mu oporbe očite. Čitatelj se s pravom neće uvijek s njim složiti. Dapače, često će ga osjećati pristranim, sklonim djelima s tezom – unaprijed planiranim s idejnim rješenjem.

I kritičar će to isto zapaziti. Međutim, ako mu cjelovito pristupa, ne smije ga samo djelomično ili, još gore, apriorno prosuđivati.

Zastavama: »kakvim ga je već Bog stvorio«, »tako ti Gospoda«, »bog ga blagoslovio«, »ako Boga znaš« (usp. *Zastave*, Sarajevo, 1976., 3. sv., str. 116, 240, 309, 320), »Bog vas čuvao«, »blagoslovio vas Bog« (nav. dj., sv. 5, 94) i slično (passim). U svezi s tim pravi usporedbe, metaforično se izražava i refleksivno aludira. Upala mi je u oči jedna usporedba: »uzeo je Kamilo lonac sa cvijetom, objema rukama, pobožno kao što se podiže sakrament iz sanktuarija...« (*Zastave*, Sarajevo, 1976., 5, 368; podcrtao D. Š.).

⁴¹ Sam o tome svjedoči: *Volio sam lamentacije na Veliki petak... mračno, duboko volio sam Jeremijin plač nad Jeruzalemom, i u muzici, kasnije, nikad nijesam doživio dubljeg uzbuđenja. Recordata est Jerusalem dierum afflictionis suae... Peccatum peccavit Jerusalem (Sjeća se Jeruzalem dana svoje žalosti... Grijeh je počinio Jeruzalem) ... a jedno tijelo Kristovo leži krvavo i odista mrtvo, ukočeno na crnome suknu. Spava tu na odru nevinna, krvava ljudska žrtva... to je smrt, neshvatljiva, istinita smrt (Djetinjstvo..., u nav. nakladi, 267).*